

De Europese cultuur volgens Levinas

Jood zijn, dat doe je, de rest is franje

Is Emmanuel Levinas' filosofie-op-de-vierkante-meter een abstract afleggettje van zijn jodendom geworden? Frits de Lange over het nieuwe boek van de rebelse ethicus.

Klein, beweeglijk, haastig, bijna kortademig zijn woorden uitsprekend en met een glimlach die bijna nooit zijn gezicht verlaat, ook als hij de grootste diepzinnigheden zegt of herinneringen wakker roept die afgronden openen. De Frans-joodse wijsgeer Emmanuel Levinas (82) is nog altijd springlevend. Zijn jongste boek – net verschenen – getuigt ervan. 'Al'heure des nations' heet het en het gaat over Israël temidden van de volkeren. De zeventig natieën, zegt de talmoud, het joodse commentaar op de bijbel, als zij heel de mensheid wil aangeven die Israël omgeeft. Het jodendom heeft nooit op een eilandje geleefd. Levinas vraagt in zijn boek, dat lezingen en artikelen van de laatste paar jaar bundelt, naar de bijdrage van het jodendom aan de westerse cultuur en zijn plaats daarbinnen.

Keppeltje en baret

De vraag zit Emmanuel Levinas in het bloed. Hij is er van jongsaf aan doorlopend mee geconfronteerd. In 1906 in Litouwen geboren, leest hij naast de Hebreeuwse bijbel ook grote Europese schrijvers als Poesjkin, Tolstoï en Dostojewski. En als hij zich in 1923 in Frankrijk vestigt, neemt hem behalve de literatuur ook de westerse filosofie in beslag. Met denkers als Sartre en Merleau-Ponty behoort Levinas tot de generatie Franse filosofen die in Duitsland ging studeren bij grootheden als Husserl en Heidegger en na de tweede wereldoorlog grote invloed op het Franse intellectuele leven zou hebben. Na een lange periode van Duitse krijgsgevangenschap maakt Levinas na 1945 faam als kenner van de moderne filosofische stroming die fenomenologie wordt genoemd. In 1973 wordt hij een gevierd professor aan de Sorbonne. Maar ondanks zijn Europese carrière is Levinas nooit een 'geassimileerde' jood geworden, die zijn achtergrond wil verge-

ten. Hij heeft ook als moderne wijsgeer zijn joodse keppeltje niet willen verruilen voor de academische baret, maar ze allebei, te pas en te onpas, door elkaar gedragen. Levinas: een jood aan de Universiteit, een Hebreër temidden van Plato en Descartes, een Mozes op de Areopagus van het Griekse denken. Die naast zijn colleges aan de Sorbonne ook jaarlijks, sinds 1957 lezingen over de talmoud verzorgt voor joodse intellectuelen in Frankrijk. Voordrachten, waarvan er ook weer vijf in dit boek staan afgedrukt.

Sinds jaar en dag is Levinas voorvechter van eerherstel van de bijbelstudie in het Hebreeuws, en probeert hij de joodse gemeenschap in Frankrijk de smaak voor het 'Lernen' in het leerhuis bij te brengen. Naast filosoof is Levinas ook schriftgeleerde, naast wijsgeer ook farizeër – en hij wil dat weten ook. Is het onder zijn invloed dat de pleegdochter van Jean-Paul Sartre nu talmoevertalingen produceert en dat de geruchtmakende 'nieuwe filosoof' uit de jaren zeventig, Benny Lévy, zich in de jaren tachtig buigt over de verhouding tussen Philo van Alexandrië en de farizeeën?

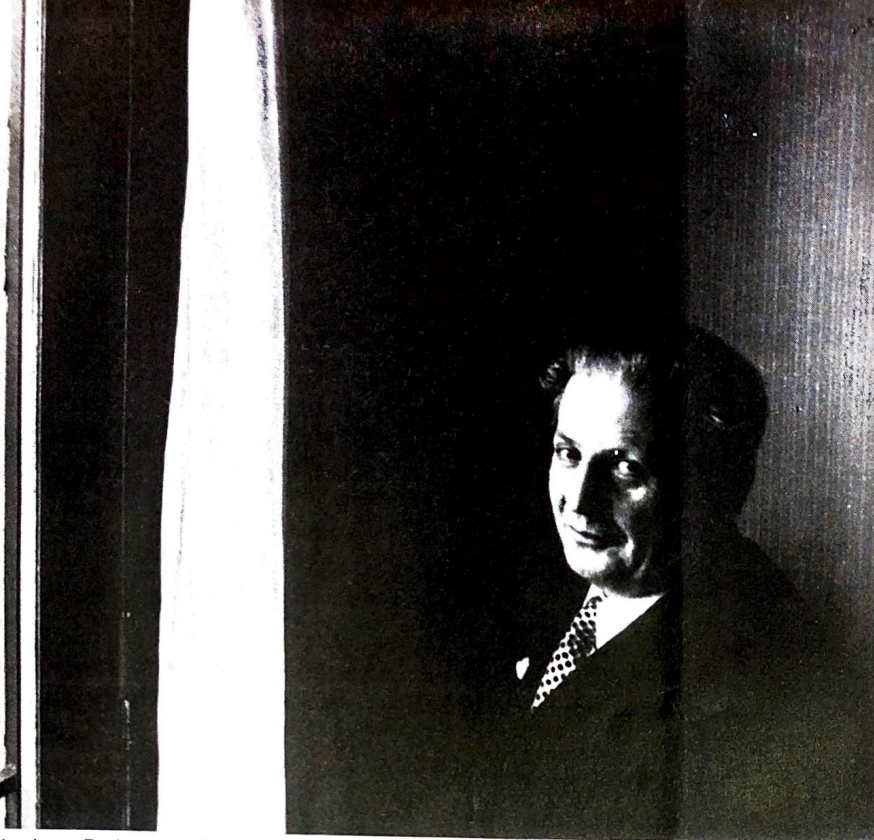
In elk geval is in het Franse denken een zelfbewust jodendom opgestaan, dat de verbinding met een langvergeten traditie weer wil herstellen. Hedendaagse filosofen als Alain Finkielkraut en Jacques Derrida zijn niet alleen bestseller-auteurs en avant-gardedenkers, maar verwerken ook – de een wat meer open en bloot dan de ander – elementen uit hun joodse achtergrond in hun filosofie.

Erotische dichterlijkheid

De talmoud is voor joden wat het nieuwe testament voor christenen is: de sleutel tot het oude testament (dat voor joden trouwens noch oud noch een testament is). Zonder de eeuwenlange mondelinge traditie van de rabbijnen blijven Wet en

profeten een gesloten boek. Levinas is als geen ander gepokt en gemazeld in het joodse leerhuis en leidt zijn lezers binnen in de wonderlijke wereld van eindeloze argumentaties, van commentaren op commentaren op commentaren, van een rabbi Jochanan die een rabbi Sjnoel ben Jehuda aanvult, bestrijdt, nog eens onderstreept – of dat alles tegelijk. Een bouwsel van redeneringen, die blijven staan ook al worden ze verworpen, en waarin bijbelteksten een diepe betekenis krijgen in een betoog dat voor een historisch-kritisch geschoold, westers oor vaak als een tang op een varken slaat. Maar Levinas wil de schatten van wijsheid die hij in deze verre, aparte wereld ontdekt voor 'Grieks' opgevoede geesten vertalen in de taal van de universiteit en de wetenschap. Want hij kan lyrisch worden over het goud dat hij opdelft. 'Opmerkelijke vrijheid van interpretatie – vrijheid van geest die men wil miskennen door haar als letterknechterij te veroordelen. Maar in werkelijkheid heeft hier een gebeuren plaats waarbij de echo's van het goddelijke woord dat bijeengeraapt is in die tweëntwintig tekens van de heilige Hebreeuwse taal gaandeweg meer en beter met elkaar gaan harmoniëren, na lezing en nog eens herlezing, om tenslotte, als de akkoorden in de muziek zich tot een gezuiverd denken aaneen te sluiten'. Levinas is gewoon verliefd op de talmoud. Hij hoort hem liefdesliedjes zingen, en prijst zijn soms erotische dichterlijkheid. Dan weer spreekt hij plechtig en gedragen van de ernstige vreugde van de dagelijkse omgang met de thora, de wet van de onzichtbare God, die zijn sporen heeft gegrift in de heilige letters van de Schriften.

Zeker is, dat bijbelstudie voor Levinas nooit een saai catechisatie-uurtje is geweest, maar een vrolijke liturgie, opgediend in de kathedraal van woorden die de rabbijnen de eeuwen door hebben opgebouwd. In zijn talmoeidische lezingen

Levinas: De kern van het jodendom geldt voor iedereen.

maakt hij duidelijk dat de christelijke folklore van af en toe een rabbijns verhaaltje op de kansel niets met de noeste, een leven vullende arbeid van een joods thora-geleerde van doen heeft.

Franje

Maar de niet-joodse lezer van de vijf talmoedische lezingen waarmee Levinas zijn nieuwe boek opent, kan zich afvragen wat hij ermee aan moet. Gaat Levinas zich hier niet te buiten aan zijn godsdienstige hobby? Is de talmoed niet een religieus binnenpretje voor Israël alleen, waar de rest van de mensheid geen deel aan heeft? Maar de Franse filosoof ontdekt juist in het verborgen en moeilijk toegankelijke hart van het jodendom een waarheid van wereldwijde strekking. De thora is geen verslag van de nationale geschiedenis van het volk Israël, de bijbel behoort niet toe aan een etnische minderheid onder de wereldbevolking, maar aan heel de mensheid.

'Niet alleen met u sluit Ik dit verbond, maar ook met ieder, die heden niet bij ons is', leert de thora (Deuteronomium 29, 13). En de rabbijnen hebben daaruit geconcludeerd dat alle volkeren daar en toen aan de voet van de berg Sinai stonden en de wet van Mozes uit handen van God hebben ontvangen. De meest karakteristieke waarheid van de bijbel is algemeen menselijk. Want, aldus Levinas, de kern van het jodendom wordt gevormd door de ethiek. Thora betekent toch wet? Heel de thora, in al haar minutieuze beschrijvingen, komt samen in het 'Gij zult niet doden', dat tot mij spreekt in het gelaat van de ander. Het leven van de ander, het zijn van de ander, rust op mij als een verplichting.

Midden in het hartje van Jeruzalem, tussen Hebreeuws reciterende rabbijnen in het leerhuis, ontdekt Levinas wat ook voor Athene en voor Rome geldt: dat de

ene mens verantwoordelijk is voor de ander. De kern van het jodendom is ethiek, en geldt voor ieder mens, religieus of niet. Levinas illustreert zijn betoog met de anekdote die de joodse filosofe Hannah Arendt hem eens vertelde. Op een dag biechtte zij aan de rabbijn die haar in haar jeugd de thora onderwees op, dat verder onderwijs geen zin meer had. 'Ik ben mijn geloof immers kwijtgeraakt'. De rabbijn antwoordde: 'Maar wie heeft je hier om geloof gevraagd?'

Je jodendom, dat doe je, je hoeft het niet te geloven. Het is ethiek, en de rest is franje. Franje? Levinas wijst erop, hoe de gedenkkoorden die een orthodoxe jood aan de vier hoeken van zijn kleding draagt hem aan alle geboden van de Heer herinneren.

Dat is de manier waarop hij God ziet: hij schouwt God niet in een hemelse mystiek, maar in de Wet die hem tot zijn naaste verplicht.

Verantwoordelijkheid

Kris kras door de talmoedische lezingen heen stuiten we op de kern van wat ook het centrum van Levinas' eigen filosofie is: de verantwoordelijkheid van de ene mens voor de ander. Ten opzichte van zijn twee hoofdwerken. 'Totaliteit en het Oneindige' (1961) en zijn 'Autrement qu'être ou au-delà de l'Essence' (1974), waarin de belangrijkste elementen uit zijn denken zijn neergelegd en die ook helder en handzaam in een serie interviews onder de titel 'Ethiek en Oneindig' in het Nederlands toegankelijk zijn, hoeft de lezer hier geen nieuws te verwachten. De westerse filosofie als een hermetisch gesloten systeem, een ontologie, een leer van het Zijn, die in de loop van de eeuwen potdicht is gemaakt voor alles wat onszelf overstijgt. De andere mens die als de volstrekt andere deze geslotenheid openbreekt. Zijn gelaat, dat mij in mijn vro-

lijke onbezorgdheid verrast en mij in een moeilijk parket brengt, mijn geweten wakker roept, mij verplicht tot verantwoordelijkheid.

Heel Levinas' denken beweegt zich binnen de lijnen die hiermee zijn uitgezet en die ook in zijn nieuwe boek zijn uitgetekend. Zijn filosofie omvat niet de hele kosmos, maar beweegt zich op de vierkante meter: wat er tussen ik en de ander gebeurt. En toch: de hele kosmos komt mee in beweging en is mede in het geding in deze confrontatie tussen mijzelf en de ander. En reken maar niet, dat Levinas van deze ontmoeting een zwoel gezwimel maakt. Want de Ander, dat is: de wees en de weduwe, die een onontkoombaar beroep doen op mijn gevulde handen, mijn misericordia. Alleen zo ontwaar ik iets van God: het gelaat van de ander draagt de sporen van de Absoluut Andere. Een heilige ben ik als ik het lef heb 'Hier ben ik!' te zeggen als er een beroep op mij, en mij alleen, wordt gedaan.

Het is een misverstand te denken dat Levinas' filosofie daarmee dus een abstract afleggetje van zijn jodendom geworden zou zijn, een in ingewikkeld academisch jargon verpakte talmoed. Want zijn filosofie is even behept met joodse invloeden, als omgekeerd zijn jodendom getekend is door de moderne westerse beschaving. Zo religieus als Levinas lijkt, is hij immers niet. En zou hij toch nog aan verkapt theologie doen, dan is het er een beetje van een verlicht en vrijzinnig soort. Hij leest de bijbel niet als een boek dat goddelijk zou zijn geïnspireerd, maar als een beschrijving van hoe wij mensen werkelijk in elkaar zitten. Hij speculeert niet als een theoloog, maar schouwt de structuren van ons bestaan als fenomenoloog. De bijbelteksten die hij citeert, bewijzen niets, maar illustreren zijn ontdekkingen alleen. En dat Levinas tenslotte dan toch nog zegt dat voor hem de thora uit de hemel komt vallen, komt doordat in dat boek menselijke ervaringen worden beschreven die in geen mensenhart kunnen zijn opgekomen. Een mens is toch allereerst en vooral bezorgd om zijn eigen hachje? Maar de thora beweert het tegendeel: 'De thora is transcendent en van hemelse oorsprong door haar eisen die haaks staan op de zuivere ontologie van de wereld. Zij eist, tegen de natuurlijke volharding van elk wezen in, zijn eigen zijn in – een fundamentele ontologische wet – de zorg voor de vreemdeling, de wees en de weduwe, de zorg voor de andere mens. Omkering van de orde der dingen. Men kan zich niet genoeg verbazen over deze omkering van de ontologie in ethiek'.

Het trauma van de holocaust

Op deze manier doen de bijbel en de filosofie bij Levinas aan kruisbestuiving. Levinas spreekt de taal van Mozes en Plato beide en door elkaar heen. Zo injecteert hij in de bloedbaan van de moderne westerse cultuur een flinke dosis ethiek. Een verademing temidden van het bleke nihilisme van hedendaagse post-moderne denkers, die alleen nog in de kunst een escape vinden om te ontkomen aan de druk van het totalitarisme van de techno-

logie en de bureaucratie. Levinas wil aan de in diskrediet geraakte Rechten van de Mens 'hun verborgen redenen' weer te binnen brengen met wat de filosoof Kant, midden in de tijd van de Verlichting, eens dat 'oude heilige boek' noemde, maar dat sindsdien bijna vergeten werd. En dat doet Levinas als jood, getekend door Stalin en Hitler, goelag en holocaust.

Een getergd mens, deze Emmanuel Levinas. Iemand die de vervolgingen van deze eeuw nog zo in zijn botten voelt, dat hij in elk mens een vervolgd ontwaart. En toch: in een onverbeterlijk soort naïviteit houdt hij nog steeds en onvermoeibaar zijn pleidooi voor een echt humanisme. En dat, terwijl jonge, naoorlogse denkers moedeloos de dood van de mens en het einde van de moraal verkondigen. Levinas is er met hen wel van overtuigd dat de tijd van het klassieke humanisme voorbij is, al zal er zo gauw geen jood te vinden zijn die zo lyrisch de lof bezingt van de Griekse taal, haar schoonheid en transparantie, haar zin voor de waarheid en haar oog voor het onverwachte. 'O welkome tijdingen uit Griekenland!', roept Levinas uit; maar hij heeft als jood ondertussen ook kennis gemaakt met Rome. Het oude Rome, het misdadige rijk, vernietiger van Jeruzalem en de tempel, gewelddadig, imperialistisch en bloeddorstig.

Maar ook het nieuwe, dat van 1933 tot 1945. En ook dat is Europa, ook dat zijn volken temidden waarvan Israël leeft. En wie zegt dat er aan het einde van deze eeuw, 'die tijd van vrede zegt en wenst te zijn', niet opnieuw een Rome aan de horizon zal opdoemen? Levinas wil niet vergeten in een tijd dat iedereen alleen maar denkt aan hier en nu, aan zijn vakantie of werk. Dat is óók een bijdrage van Israël aan de cultuur: de herinnering aan het Grote Lijden. 'De wereld bloedt uit de wonden van Israël', schrijft Levinas in zijn jongste boek. Waarin dan ook telkens opnieuw het trauma van de holocaust (of, zoals Levinas liever zegt: de Shoah) terugkeert.

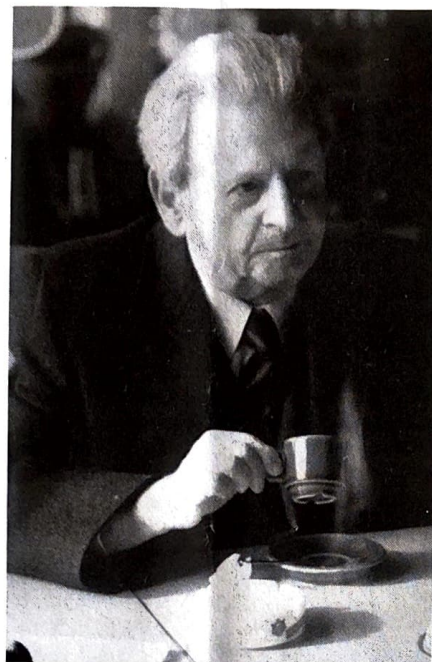
Maar deze immense lijdenservaring brengt bij Levinas geen berusting of zelfbeklag teweeg. Integendeel: als jood denkt hij bij zijn eigen slavernij niet alleen aan zijn eigen Egypte, maar betoont zich tegelijk solidair met alle onderworpenen en verworpenen der aarde. Levinas – en je kunt je er niet genoeg over verwonderen – houdt aan de verschrikkingen die zijn ogen hebben gezien geen ontgoocheld pessimisme over, maar een rebelse ethiek.

Koeltjes

Een boek over de verhouding tussen jodendom en westerse cultuur moet ook over het christendom gaan; Levinas wijdt er het deel van zijn boek aan dat als opschrift 'joods-christelijke vriendschap' draagt.

Maar de schijn bedriegt en de vraag is of deze vlag de lading dekt: Levinas' relatie tot het christendom blijft uiterst koeltjes. En zodra hij erover schrijft voel je de geladen emoties onder de oppervlakte van gewogen woorden. Levinas verhaalt van zijn jeugd in Litouwen, waarin het chris-

tendom voor hem een gesloten wereld vormde, waarvan hij als jood niets goeds te verwachten had. De eerste kennismaking met het christelijk geloof kwam in de vorm van verhalen over de Inquisitie en de kruistochten die hem werden verteld. Dit, nog voor hij het evangelie had gelezen. Als hij later kennis maakt met de theologische constructies van de kerk, dan is hij inmiddels voorgoed van mening, 'dat de echte eucharistie eerder in de ontmoeting met de ander dan in brood en wijn plaats heeft'.

Levinas: een getergd mens.

Al leert hij Christus zelf begrijpen, het christelijk geloof blijft hem vreemd. En ook al erkent hij, dat de zelfontleding van Jezus dicht in de buurt komt van de zelfvernederend van de God van Israël, dan nog vormen voor hem jodendom en christendom twee gescheiden werelden. Want tussen deze nabijheid in de leer wringt zich elke keer de herinnering aan het leven: behalve inquisitie en kruistochten komt nu ook de jodenvernietiging van deze eeuw op zijn netvlies. Een massamoord die plaats had ondanks miljoenen gedoopte rooms-katholieken en protestanten.

'Dit blijft een levendig besef in mij; de lezing van het evangelie is in mijn ogen – in onze ogen – voor altijd in diskrediet gebracht door de geschiedenis'.

Toch wijst Levinas er ook keer op keer op, hoe hij tijdens zijn krijgsgevangenschap waarachtige christelijke naastenliefde heeft ontmoet en hoe zijn gezin voor deportatie is behoeft dankzij de gastvrijheid van kloosterzusters. En dan gebruikt hij inderdaad en van harte woorden als vriendschap, concrete gemeenschap, broederlijke dialoog, symbiose. Maar heel innig zal het wat Levinas betreft, nooit worden in de monotheïstische familie. Hij verwijst wel geregeld naar Franz Rosenzweig, de jood die christelijk geloof en jodendom twee kanten van dezelfde waarheid achtte, maar hij zal deze stelling nooit zelf onderschrijven. In zijn jongste boek is Levinas niet meer zo fel als in 1953, toen hij schreef: 'De gestalten

(...) Het is niet voldoende om Jezus Jesaja en Rabbi te noemen om hem ons dichterbij te brengen. Bij ons, al blijven we zonder haatgevoelens, maakt hij geen vriendschap los. Hij blijft ver weg. En op zijn lippen herkennen we onze eigen verzen niet meer'. Maar hij kan ook nu niet nalaten het vermoeden te uiten dat de christelijke theologie van de altijd lieve Heer en de goedkope genade medeverantwoordelijk is geweest voor de Shoah. Het boek bevat verder een merkwaardige, harde en kille dialoog, die Levinas in een Nederlands klooster voerde met de bisschop van Aken. Je voelt de vervreemding die ontstaat als de rooms-katholieke geestelijke durft te spreken van 'een lijdenservaring die ons gemeenschappelijk is'. Levinas reageert dan allergisch op elke betekenis die er aan het lijden, ook al is het dat van Christus, wordt verleend. Zijn godsdienst is er een zonder belofte, zijn ethiek is zonder beloning, zijn God komt niet meer te hulp, zijn theologie roept op tot menselijke volwassenheid. We moeten de kinderlijke hemel maar eens leeg laten, daaruit valt niets meer te verwachten. God is van ons afhankelijk, het heil van de wereld ligt in onze handen. Dat wisten de rabbijnen al toen niemand nog iets van Kant of Nietzsche wist. Zoals een van hen het eens (en Levinas valt hem bij) zei: de Messias, dat ben ik. Alleen een theologie die hier geen godslastering in proeft, en niet voor de hier bedoelde morele mondigheid wegliep, zal denk ik een waardige christelijke gesprekspartner van Levinas kunnen worden.

Teleurstelling

In één opzicht, tenslotte, stelt het boek van Levinas misschien de lezer teleur. Terwijl het nota bene gaat over Israël temidden van de naties is er van de natie Israël nauwelijks sprake. Hoe graag zouden we Levinas' mening over zoiets als de Palestijnse kwestie horen.

Maar nergens wordt de filosoof concreet, ook als hij wel spreekt over de staat Israël en 'zijn defensieve strijd waarvan het vandaag zo moeilijk is om de wereld te overtuigen dat hij belangeloos gevoerd wordt'.

Of mogen we een uitspraak als: 'Men behoort tot de messiaanse orde als men de ander temidden van de zijnen heeft kunnen toelaten', behalve ethisch ook politiek verstaan? Maar toen Levinas in een tv-uitzending die de Franse televisie onlangs aan hem wijdde, werd gevraagd naar zijn visie op de huidige Israëlische politiek in de bezette gebieden, antwoordde hij dat hij geen recht van spreken had. Hij neemt zelf immers niet de risico's die men in Israël wel neemt? En Levinas zweeg vervolgens lange tijd voor de camera. Uit onmacht? Misschien deed hij het omdat hij filosoof is. Nu in de zin van: een wijze.

Frits de Lange

Emmanuel Levinas: A l'heure des Nations. Uitgave Minuit.

Emmanuel Levinas: Ethisch en Oneindig. Gesprekken met Philippe Nemo. Uitgave Kok. Prijs f 15,90.